ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԴԱՎԻԹ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, ԱՐԿԱԴԻ ԱԿՈՊՈՎ, ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Տ Ա Յ Ք

ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ.

Մաս Բ (Արսյացփոր)

Գ Յ Ո Ւ Մ Ր Ի 2024

ՀՏԴ 94(479.25):72
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+85.11
Ն 252

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորվել
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհուրդի որոշմամբ:

Խմբագիր՝ ճ.դ., պրոֆ. Աշոտ Գրիգորյան
Գրախոսներ՝ ճ.դ., պրոֆ. Լ. Կիրակոսյան,
պ.գ.թ. Լ. Նազարյան

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ **21T-2A292** ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:
Գրքի հրատարակությանը ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերել՝
Աշոտ Հովհաննիսյանը

Նահատակյան Դ., Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա.
Ն 252 ՏԱՅՔ. Պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն: Մաս Բ (Արսյացփոր).
- Գյումրի: ԳԱԱ ՇՀՀԿ հրատ., 2024. – 208 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է պատմական Տայք աշխարհի Արսյացփոր գավառի պատմաճարտարապետական հուշարձաններին: Հեղինակների կողմից քննության են առնվել Արսյացփորի բնակավայրերի բնակելի ճարտարապետությունը, բերդերը, վանքերն ու եկեղեցիները, ինչպես նաև այլ հուշարձաններ: Հեղինակների կողմից ճշգրտվել է բոլոր բնակավայրերի և հուշարձանների տեղագրությունը, տրվել են դրանց հստակ աշխարհագրական կոորդինատները: Աշխատության մեջ անդրադարձ է կատարվել նաև Արսյացփոր գավառի բնակչության էթնոկրոնական նկարագրին:

Գիրքը հասցեագրված է ճարտարապետներին, պատմաբաններին և ընթերցող հանրությանը:

ՀՏԴ 94(479.25):72
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+85.11

ISBN 978-9939-1-1955-7

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2024
© Բոլոր լուսանկարների հեղինակային իրավունքները պատկանում են հեղինակներին
© Նահատակյան Դ., Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա. 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
SHIRAK CENTER OF ARMENOLOGICAL STUDIES

DAVIT NAHATAKYAN, ARKADI AKOPOV, ARMEN HAYRAPETYAN

T A Y K

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH

PART II (Arsyatspor)

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЧЕССКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ДАВИТ НААТАКЯН, АРКАДИЙ АКОПОВ, АРМЕН АЙРАПЕТЯН

Т А Й К

ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

ЧАСТЬ II (Арсяцпор)

Gyumri 2024 Гюмри

:

Nahatakyan D., Akopov A., Hayrapetyan A. Tayk: Historical and Architectural Research. Part II (Arsyatspor). Gyumri, Publ. of SCAS NAS RA, 2024: – 203 p.

The book is recommended for publication by the decision of the Scientific Council of the Shirak Centre for Armenian Studies of NAS RA. The research was carried out with the financial support of the RA Science Committee within the framework of the scientific theme 21T-2A292. The book was published with the financial support of Ashot Hovhannisyan.

The book is dedicated to the exploration of historical and architectural landmarks within the Arsyatspor district of the historical Tayk province. It offers in-depth insights into the residential architecture, fortifications, monasteries, churches and other historical sites situated in these districts, complete with precise geographical coordinates for all settlements and monuments. The monograph also takes a deep dive into the ethno-religious characterization of the population residing in the Arsyatspor district, thereby enhancing the historical and architectural context of the research.

This book is intended for architects, historians and a broad readership interested in the history and cultural heritage of the region.

Наатакян Д., Акопов А., Айрапетян А. Тайк: историко-архитектурное исследование. Часть II (Арсяцпор). Гюмри: изд. ШЦАИ НАН РА, 2024: – 203 с.

Книга рекомендована к публикации по решению Научного совета Ширакского центра арменоведчесских исследований НАН РА. Исследование проведено при финансовой поддержке Комитета науки РА в рамках научной темы 21T-2A292. Издание книги осуществлено при финансовой поддержке Ашота Ованнисяна.

Монография посвящена исследованию историко-архитектурных памятников округа Арсяцпор, находящихся в исторической провинции Тайк. В книге представлена обширная информация о жилой архитектуре, крепостях, монастырях, и церквях, расположенных в этих округах, а также о других исторических памятниках. Авторы предоставили подробные данные о местоположении всех поселений и памятников, включая их точные географические координаты. Кроме того, в монографии рассматривается этнорелигиозное описание населения округа Арсяцпор, что дополняет исторический и архитектурный аспект исследования.

Книга адресована архитекторам, историкам и широкой публике читателей.

ISBN

@ Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA. 2024
@ All photos are copyrighted by the authors
@ Nahatakyan D., Akopov A., Hayrapetyan A. 2024

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Տայքի պատմամշակութային յուրօրինակ ժառանգության ուսումնասիրության նոր փուլը նվիրված է Արսյացփոր գավառի պատմության ու ճարտարապետական հուշարձանների քննությանը: Տայքի սրտում գտնվող այս չքնաղ անկյունը հայ ժողովրդի մշակութային և պատմական զարգացման առանցքային վկայություններից է:

Ընթերցողի դատին ներկայացվող աշխատությունն արգասիքն է մեր հետազոտական խմբի վերջին երեք տարիներին կատարած դաշտային հետազոտական աշխատանքերի: Ե՛վ առաջին արշավի ժամանակ, և՛ դրան հաջորդած (2023 թ. օգոստոսի 14-20, 2024 թ. օգոստոսի 17-22) մյուս արշավախմբերի ժամանակ մենք հանդիպեցինք մի շարք դժվարությունների: Սակայն դրանք չպակասեցրին ուսումնասիրության նշանակությունն ու շրջանակը: Մենք կենտրոնացանք Արսյացփոր գավառի ճարտարապետական և մշակութային հուշարձանների համապարփակ ուսումնասիրության, դրանց համատեքստայնացման և ժամանակի ընթացքում այստեղ տեղի ունեցած պատմական գործընթացների ավելի խորը ընկալման վրա:

Արսյացփորում պահպանվել են իրապես Տայքյան այցեքարտ համարվող ամրաշինական համալիրներ, որոնց պահպանվածության համեմատաբար բարվոք վիճակը մեզ թույլ է տալիս դասակարգել ըստ գավառային (Արսիս, Բերդագարակ և այլն) և տեղական նշանակության (Նիխաղ, Որջնիաղ, Վժանգետ և այլն), ինչպես նաև վերստեղծել գավառի ընդհանուր ամրաշինական համակարգը:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում գավառի մի շարք բնակավայրերում հայտնի և նորահայտ համեմատաբար լավ պահպանված պաշտամունքային կառույցներն ու համալիրները՝ Պարխարի վանական համալիրը, Կուղրաշենի, Կարմիրքի, Կիսկիմի եկեղեցիները, Խոտորջուրի Ճիճապաղ, Սունենց, Գեղուտ-Ցուցուլա, Կրման գյուղերի եկեղեցիները և այլն: Ընդհանրական լուծումներում նկատվում են ինչպես Տայք-Գուգարքի միջնադարյան դպրոցի նվաճումները, այնպես էլ ուշ միջնադարյան զարգացումներն ու նոր շրջանի ձեռքբերումները:

Գավառի Կիսկիմ, Կուղրաշեն, Կարմիրք, Խնակ, Ճիճապաղ, Միջին թաղ, Խանդաձոր, Սունենց, Գեղուտ-Ցուցուլա, Վահնա և այլ գյուղերում փաստագրված հայկական ավանդական բնակելի տների և համալիրների ճարտարապետությունն ու բնակավայրաշինական լուծումները, հնարավորություն են ստեղծում դիտարկել Արսյացփորում բնակելի ճարտարապետության նվաճումներն ու զարգացման հիմնական փուլերը:

Դաշտային հետազոտական աշխատանքերի ընթացքում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել Ճորոխ գետի երկու ափերի, ինչպես նաև Պարխարի կիրճի բնակավայրերի ուսումնասիրությանը: Պատմաճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ այս շրջանները մինչ այժմ դուրս են մնացել հայ հետազոտողների տեսադաշտից: Մեր

աշխատանքը թույլ է տվել բացահայտել և փաստագրել բազմաթիվ արժեքավոր հուշարձաններ, որոնցից շատերը գտնվում են լիակատար անհետացման եզրին:

Արշավախմբի ամենանշանակալի ձեռքբերումներից մեկը երբեմնի հայկական Խոտորջուրի հուշարձանների մանրամասն ուսումնասիրությունն է: Հետաքրքիր է այն, որ հակառակ Թուրքիայում հայկական հուշարձանների բարբարոսական ոչնչացման անթիվ դրսևորումներին, Խոտորջուրում առայսօր մեծ թիվ են կազմում պահպանված եկեղեցիները, տապանաքարերն ու վիմագիր արձանագրությունները: Հայտնաբերված գտածոները լույս են սփռում Արսյացփոր գավառի կրոնական և մշակութային կյանքի նախկինում անհայտ կողմերի վրա՝ ցույց տալով նրա պատմական ուղու բազմազանությունն ու բարդությունը: Առանձնակի արժեք են ներկայացնում Արսյացփոր գավառի տարածքում հայտնաբերված տապանաքարերն ու վիմագրերը: Դրանք հնարավորություն են տալիս առավել ճշգրիտ կերպով վերականգնել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում տարածաշրջանի ժողովրդագրական և էթնոկրոնական պատկերը:

Արսյացփոր գավառն իր ավանդական բնակելի ճարտարապետությամբ, վանական համալիրներով ու ամրոցներով, լավագույնս է արտացոլում հայկական քաղաքակրթության հսկայական ազդեցությունը ոչ միայն պատմական Մեծ Հայքում, այլ նաև հարևան շրջաններում: Մեր արշավախմբերը հատուկ ուշադրություն են դարձրել տարբեր նշանակության կառույցների փաստագրմանն ու ընդհանրական վերլուծությանը: Սա հնարավորություն է տվել առանձնացնել Արսյացսփոր գավառի ճարտարապետության բնորոշ գծերն ու առանձնահատկությունները: Այս աշխատության տարբերակիչ առանձնահատկությունն է Արսյացփորի բնակավայրերի՝ լանդշաֆտ-բնակատեղի-ամրոց-եկեղեցի համալիրների համակողմանի և միասնական դիտարկումը: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն փաստագրել պահպանվածը, այլև փորձել «վերականգնել» գավառի միջավայրը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում:

Հետազոտության շրջանակներում անդրադարձել ենք նաև գավառում քաղաքական դրդապատճառներով պայմանավորված ժողովրդագրական և էթնոկրոնական պատկերի փոփոխության խնդրին:

Ընթերցողի դատին ներկայացվող սույն աշխատությամբ հաստատուն քայլ է արվում պատմական Տայքի պատմամշակութային հսկայական և առայսօր հայագիտության աչքից վրիպած ժառանգության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Հուսով ենք, որ Արսյացփորում մեր հայտնագործությունները կնպաստեն ոչ միայն գավառի, այլև ողջ Տայքի ժառանգության հետագա ուսումնասիրությանը և հանրահռչակմանը:

Դեպի Տայք մեր արշավախմբի կազմավորմանը և աշխատանքների իրականացմանը նպաստել է նաև **«Երկիր և մշակույթ»** համազգային կազմակերպությունը:

Հեղինակային խմբի կողմից

INSTEAD OF A PREFACE

A new stage in the study of the unique historical and cultural heritage of Tayk is devoted to the study of the historical and architectural monuments of the Arsyatspor district. This beautiful corner in the heart of Tayk is one of the most important testimonies of the cultural and historical development of the Armenian people.

The research presented to the reader is the result of our field work carried out by our research team over the past three years. Both during the first and the following expeditions (14-20 August 2023, 17-22 August 2024) we encountered a number of difficulties. However, they did not limit the importance and scope of the study. We focused on a comprehensive study of the architectural and cultural monuments of Arsyatspor district, their contextualisation and a deeper understanding of the historical processes that took place here over time.

The fortification complexes of Arsyatspor, which are truly the calling card of Tayk, have been preserved in Arsyatspor. Their relatively good preservation allows us to classify them according to their provincial (Arsis, Berdagarak, etc.) and local significance (Nikhagh, Vorjnhakh, Vzhanget, etc.) and to reconstruct the general system of fortification construction in the district.

It is of particular interest to note the existence of a number of relatively well-preserved religious buildings and complexes in a number of settlements within the district. These include the Parkhar monastery complex, as well as churches in Kudrashen, Karmirk, Kiskim, Chichapagh, Sunents, Geghut-Tsutsula, and elsewhere. The general solutions are of significant interest. For both the achievements of the medieval Tayk-Gugark school and the late medieval developments and achievements of the new period.

The architectural and housing solutions of traditional Armenian residential houses and complexes documented in Kiskim, Kudrashen, Karmirk, Khevak, Chichapagh, Khandadzor, Sunents, Geghut-Tsutsula, Vahna and other villages allow us to observe the achievements and main stages of development of residential architecture in Arsyatspor.

Within the frame our field work, particular attention was paid to the study of settlements on both banks of the Chorokh River, as well as the Parkhar's Gorge. These regions, which are affluent in historical and architectural monuments, have thus far remained understudied by Armenian researchers. Our research enabled us to identify and document a significant number of valuable monuments, many of which are at risk of complete disappearance.

One of the most significant outcomes of the expedition is the comprehensive study of the monuments of the formerly Armenian Khotorjur. It is noteworthy that, despite the extensive destruction of Armenian monuments in Turkey, a considerable number of churches, tombstones and lithographic inscriptions in Khotorjur have survived. The findings elucidate hitherto unknown aspects of the religious and cultural life of Arsyatspor district, demonstrating the diversity and intricacy of its historical trajectory. Of particular significance are the tombstones and lithographs unearthed in the district, which facilitate a more precise reconstruction of the demographic and ethno-religious profile of the region across different historical eras.

The Arsyatspor district, with its traditional residential architecture, monastic complexes and fortresses, best reflects the enormous influence of Armenian civilization not only in historical Greater

Armenia, but also in neighbouring regions. During our expeditions, special attention was paid to the documentation and general analysis of buildings of various importance. This allowed us to identify typical features and peculiarities of the architecture of the Arsyatspor district. A distinctive feature of this work is the comprehensive and unified study of Arsyatspor settlements: landscape - residential structure - fortress - church. This approach makes it possible not only to document what has been preserved, but also to attempt to “restore” the appearance of the district in different historical periods.

The research has also addressed the issue of the changing demographic and ethno-religious picture in the district caused by political factors.

Presenting this work to the reader is a confident step in the direction of studying the historical and cultural heritage of historical Tayk, which has so far been neglected by Armenian studies. We hope that our discoveries in Arsyatspor will contribute to the further study and popularisation not only of the district, but also of the entire Tayk heritage.

The formation of the expedition and the implementation of the work was also facilitated by financial support from the organisation "Land and Culture".

Author's Team

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ

Новый этап изучения уникального историко-культурного наследия Тайка посвящен изучению памятников истории и архитектуры округа Арсяцпор. Этот прекрасный уголок в самом сердце Тайка является одним из ключевых свидетельств культурного и исторического развития армянского народа.

Представленная на суд читателя работа является результатом полевых исследований, проведенных нашей исследовательской группой за последние три года. Как в ходе первой экспедиции, так и в ходе последующих за ней экспедиций (14-20 августа 2023 г., 17-22 августа 2024 г.) мы столкнулись с рядом трудностей. Однако они не сузили значимость и объем исследования. Мы сосредоточились на комплексном изучении архитектурных и культурных памятников округа Арсяцпор, их контекстуализации и более глубоком понимании исторических процессов, происходивших здесь во времени.

В Арсяцпоре сохранились фортификационные комплексы, являющиеся поистине визитными карточками Тайка, относительно хорошая сохранность которых позволяет классифицировать их по провинциальному (Арсис, Бердагарак и др.) и местному значению (Нихах, Ворджнхах, Вжангет и др.), а также воссоздать общую систему фортификационного строительства округа.

Особый интерес представляют известные и нововыявленные сравнительно хорошо сохранившиеся культовые сооружения и комплексы в ряде населенных пунктов округа: монастырский комплекс Пархар, церкви в Кудрашене, Кармирке, Кискиме, Чичапахе, Суненце, Гегут-Цуцула и др. В общих решениях наблюдаются как достижения средневековой школы Тайк-Гугарка, так и позднесредневековые разработки и достижения нового периода.

Архитектурные и жилищно-строительные решения традиционных армянских жилых домов и комплексов, задокументированные в Кискиме, Кудрашене, Кармирке, Хеваке, Чича-

пахе, Хандадзоре, Суненце, Гегут-Цуцула, Вахне и других селах, позволяют наблюдать достижения и основные этапы развития жилой архитектуры в Арсяцпоре.

В ходе полевых исследовательских работ особое внимание было уделено изучению поселений двух берегов реки Чорох, а также Пархарского ущелья. Эти регионы, богатые историко-архитектурными памятниками, до сих пор оставались вне поля зрения армянских исследователей. Наша работа позволила выявить и задокументировать множество ценных памятников, многие из которых находятся на грани полного исчезновения.

Одним из наиболее значимых достижений экспедиции является детальное изучение памятников некогда армянского Хоторджура. Интересно, что, несмотря на бесчисленные проявления варварского разрушения армянских памятников в Турции, в Хоторджуре до сих пор сохранилось большое количество церквей, надгробий и литографических надписей. Обнаруженные находки проливают свет на ранее неизвестные стороны религиозной и культурной жизни округа Арсяцпор, показывая многообразие и сложность его исторического пути. Особую ценность представляют надгробия и литографии, найденные на территории округа. Они позволяют более точно восстановить демографический и этнорелигиозный облик региона в разные исторические периоды.

Округ Арсяцпор с ее традиционной жилой архитектурой, монастырскими комплексами и крепостями лучше всего отражает огромное влияние армянской цивилизации не только в исторической Великой Армении, но и в соседних регионах. В наших экспедициях особое внимание уделялось документации и общему анализу сооружений различного значения. Это позволило выделить типичные черты и особенности архитектуры округа Арсяцпор. Отличительной чертой данной работы является комплексное и единое изучение поселений Арсяцпора: ландшафт - жилое построение - крепость - церковь. Такой подход позволяет не только документировать сохранившееся, но и попытаться «восстановить» облик округа в разные исторические периоды.

В рамках исследования также был затронут вопрос об изменении демографической и этнорелигиозной картины в округе, вызванной политическими факторами.

Представление данной работы читателю является уверенным шагом в направлении изучения историко-культурного наследия исторического Тайка, до сих пор остававшегося без должного внимания арменоведения. Мы надеемся, что наши открытия в Арсяцпоре будут способствовать дальнейшему изучению и популяризации не только округа, но и всего наследия Тайка.

Формированию экспедиции и осуществлению работ способствовала также финансовая поддержка, оказанная организацией **«Земля и Культура»**.

Авторский коллектив

1. Աղամյան Ս., Նահատակյան Դ., Ակոպով Ա. Պատմական Տայք նահանգի Արսյացփոր գավառի նորահայտ վիմագրական նյութի վերլուծությունը // «Տայքը պատմության խաչուղիներում» հոդվածների ժողովածու, Գյումրի, 2024, էջ 128-142:
2. Ա-Դո. Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները: Եր., 1912:
3. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց: Վենետիկ, 1856:
4. Ակոպով Ա., Բերդագրակի գավառի բնակչության ազգային կազմը XVI-XVIII դդ.// ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 1(24): Գյումրի, 2021, էջ 19-29:
5. Ակոպով Ա., Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը: Եր., ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2013:
6. Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա., Կիսկիմի (Բերդագրակի) գավառի պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրության ու արդի վիճակի շուրջ // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 3 (24): Գյումրի, 2021, էջ 105-114:
7. Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հակոբյան Ս. Ճակք գավառի պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրության եվ արդի վիճակի շուրջ // ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», h. 1(26): Գյումրի, 2023, էջ 130-142 :
8. Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հակոբյան Ս., Հայրապետյան Ա., Տայք. Պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն: Մաս Ա (Ազորդացփոր և Ճակք): Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ հրատ., 2023:
9. Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հայրապետյան Ա., Խոտորջուրի պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրության և արդի վիճակի շուրջ // «Տայքը պատմության խաչուղիներում» հոդվածների ժողովածու, Գյումրի, 2024, էջ 102-113:
10. Ակոպով Ա., Տայքյան հուշարձանների «պատկանելության» հարցի շուրջ// ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», h. 17: Գյումրի, 2014, էջ 65-71:
11. Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը: Վիեննա. Մխիթարյանների տպարան, 1929: 238 էջ:
12. Բաղալյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին: Վէմ համահայկական հանդես, Ը (ԺԴ) տարի, թիվ 1 (53) հունվար-մարտ, հավելված: Եր., 2018:
13. Բարթիկյան Հ., Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» մեջ հիշատակվող ,,ΑΝΙΔΡΥΤΟΝ ΕΘΝΟΣ”-ի («Անկայուն ժողովրդի») մասին: Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա: Եր., 2002, էջ 409-416:
14. Գևորգյան Թ., Խոտորջուր // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 3, էջ 204-216:
15. Գրիգորյան Ա., Գրիգորյան Ա., Նահատակյան Դ., Պատմական Տայքի Արսյացփոր և Ոքաղե գավառների ավանդական բնակելի տների և համալիրների ճարտարապետական առանձնահատկությունները և զուգահեռները // «Տայքը պատմության խաչուղիներում» հոդվածների ժողովածու, Գյումրի, 2024, էջ 93-101:
16. Դանիելյան Է., Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները // ՊԲՀ, 1979, N 2, էջ 137-153:

17. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա): Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963:
18. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան: Հ. Բ: Վենետիկ, 1907:
19. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության: Երևան, Արմֆան, 1942:
20. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, հ. Բ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964 :
21. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967 :
22. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Մաս Ա, հ. Ա: Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1806:
23. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1947:
24. Խաչիկյան Լ., ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մաս II (1450-1480), Եր., 1958:
25. Կոստանդյան Է., Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ. Սրվանձտյանի կազմած վիճակագրություններից, ԲՀԱ, 1976, N 2, էջ 62-94:
26. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 22:
27. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 24:
28. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17:
29. Հանդէս ամսօրեայ, 1909, N1:
30. Հուլունեան Հ. Յարութիւն Վ., Հաճեան Հ. Մատթէոս Վ., Յուշամատեան Խոտորջուրի, Վիեննա, 1964:
31. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907:
32. Ղարիբյան Ն., Կաթողիկոս Ներսես Տայեցին որպես Աստծո Տաճարի նոր տիպաբանական կերպարի հեղինակ // Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 51-68:
33. Մարության Տ., Խորագույն Հայք: Երևան, Սովետական գրող: 1978:
34. Մարության Տ., Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում: Երևան, «Մուղնի» հրատարակչություն, 2003:
35. Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Եր., 1994:
36. Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, յիշատակարան ԺԷ դարու: Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպ., 1903:
37. Նազարյան Լ., «Տայք» անվանումն ըստ բյուզանդական աղբյուրների // Պատմական Տայք. Պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս. Էջմիածին, 2019, էջ 120-131:
38. Նազարյան Լ., «Տայք» երկրանունն ըստ արաբական աղբյուրների // «Հայաստանը և արաբական աշխարհը. Պատմություն և արդի խնդիրներ» (հոդվածների ժողովածու): Եր., 2014, էջ 36-42:

39. Նահատակյան Դ., Թ-ԺԴ դդ. Հայկական և վրացական պաշտամունքային կառույցների գլխավոր խորանների ծավալային լուծման մի մեթոդի մասին // Կ. Յուզբաշյանին նվիրված Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների և դրույթների ժողովածու: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ին-տ: Երևան, 2017, էջ 207-211:
40. Նահատակյան Դ., Ժ-ԺԱ դարերում հայ-քաղկեդոնական ճարտարապետական որոշ փոր-ձերի մասին // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգություն. հայագիտության արդի հիմ-նահարցեր» 10-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր.- Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019, էջ 387-389:
41. Նահատակյան Դ., Հայաստանի և Վրաստանի եռախորան գմբեթավոր տաճարների ճարտա-րապետությունը // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական յոթերորդ նստաշրջանի նյութեր: ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.: Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013.- էջ 222-234:
42. Նահատակյան Դ., Տայք-Գուգարք միջնադարյան հայկական դպրոցի կայացումը՝ Օշկվանքի օրինակով // Արվեստագիտական Հանդես, 2020 N 2/4 / ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2021, էջ 144-151:
43. Նահատակյան Դ., Տայքի և Գուգարքի IX-XI դդ. հայկական ճարտարապետական դպրոցի փոխազդեցությունների հարցը // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասնմեկերորդ նստաշրջանի նյութեր// ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017.- էջ 216-226:
44. Նահատակյան Դ., Քար-աղյուս համադրությամբ որմնաշարը IX-XIII դդ. հայկական պաշ-տամունքային ճարտարապետության մեջ// Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներորդ նստաշրջանի նյութեր// ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 127-138:
45. Նահատակյան Դ., Ակոպով Ա.Ա., Բնակավայրաշինական հիմնական սկզբունքները Տայքում // «Տայքը պատմության խաչուղիներում» հոդվածների ժողովածու, Գյումրի, 2024, էջ 114-127:
46. Նահատակյան Դ., Եղեգիսի Զորաց եկեղեցի. Ճարտարապետական նոր հետազոտություն-ներ // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական իններորդ նստաշրջանի նյութեր / ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015.- էջ 64-71:
47. Պետրոսյան Ա., Տայքը հայոց ազգածագման հայաստական վարկածի համատեքստում// Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 15-31:
48. Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս: Վենետիկ, Սուրբ Ղազար: 1864:
49. Վարդան վարդապետ. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի: Վենետիկ, 1862:
50. Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, Պատմա-բա-նասիրական հանդես, 2004, № 3, էջ 159-170:
51. Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921:
52. Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, հ. Բ, Վիեննա, 1980:
53. Տեղագրութիւն Խոտրջրոյ, Բազմավէպ հանդիսարան, հ. ԼԳ, Վենետիկ, 1875:
54. Տոնապետյան Պ. Տայք (Տաո). Նոր էջ միջնադարյան ճարտարապետության պատմության մեջ // Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 205-250:
55. Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, Գալստեանի տպարան: 1912:

56. Koch K. Wanderungen im Oriente während der yahre 1843 und 1844. II. Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch-Armenien. Weimar, Druck und Verlag des Landes, 1846.
57. Nahatakyan D. New Researches about Stratigraphic Issues of the Temple Ishkhan// «Tao-Klarjeti» 4th International conference. Abstracts of papers. Tbilisi. 2016, pp. 239-240.
58. Panagiotopoulos I. Asking for Orthodoxy. Armenians and Iberians within the Bishoprics of Tayk Province// Historical Tayk. History, Culture, Confession. Holy Etchmiadzin, 2019, p. 87-93.
59. Акопян З. Скульптурное убранствоюжного входа главной церкви монастыря Хаху // Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 335-365:
60. Беридзе В. Архитектура Тао-Кларджети: Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Тбилиси: Мецниереба, 1981.
61. Георгий Мерчуле. Житие Григория Хандзтийского. Перевод Н. Я. Марра, с дневником поездки в Шавшию и Кларджию. Санкт-Петербург. 1911.
62. Джанашиа С. Об одном примере искажения исторической правды по поводу книги Н. Токарского "Архитектура древней Армении". Тбилиси: "Заря Востока", 1947.
63. Ерицов А. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России. "Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества", т. 8. Тифлис, 1884-85. Приложение.
64. Закарая П. Зодчество Тао-Кларджети. Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 1990.
65. Казбек Г., Три месяца в турецкой Грузии (из дневника путешественника). Особый оттиск из "Записок" Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества, Тифлис, 1875.
66. Марр Н. Аркаун, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах халкедонитов. Византийский Временник, XII. СПб.: 1905. С. 1-68.
67. Наатакян Д. О некоторых конструктивных особенностях Тайкских и Гугаркских церковных построек в X-XI вв. // Сборник научных трудов ЕГУАС. Ереван, 2013. Том III (50), с. 61-65.
68. Наатакян Д. О примерах в декоративном оформлении окон в храмах X века в Тайке и Гугарке // Известия Союза Строителей Армении. Ереван, 2013. Т. 3-4 (187-188). С. 73-78.
69. Такайшвили Э. Археологическая экспедиция 1917 г. В Южные провинции Грузии. Тбилиси: издательство АН ГССР. 1952.
70. Типик Григория Пакуриана. Введение, перевод и комментариий В. Арутюновой-Фиданян. Ер.: изд. АН Армянской ССР, 1978.
71. Токарский Н. Архитектура Древней Армении. Ереван: изд. АН АССР, 1946.
72. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. 2. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარიები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი: საქართველოს აკადემიის გამომცემლობა, 1941.
73. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 3, თბილისი: საქართველოს აკადემიის გამომცემლობა, 1958.
74. თაყაიშვილი ე. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი: 1938.
75. ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ (XVI-XVIII საუკუნეები), ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, მცირე შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2013, გვ. 296-298.

76. სვანიძე მ. საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეებში. თბილისი: მეცნიერება, 1971.
77. სილოგავა ვ., შენგელია კ. ტაო-კლარჯეთი. თბილისი: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2006.
78. ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგი, რედ. ბ.კუდავა, თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი. 2017.
79. ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2016 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები. თ. ხუციშვილი, ზ. გოზალიშვილი, ა. იმედაშვილი, შ. კოღუაშვილი, დ. მაისურაძე, ლ. წიქარიშვილი, კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2017.
80. ქართლის ცხოვრება, ტ. 1. თბილისი: 1955.
81. ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი, 1694-1732, თურქული ტექსტი თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკლევა დაურთო მ. სვანიძემ. თბილისი: მეცნიერება, 1979.- 326 გვ.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

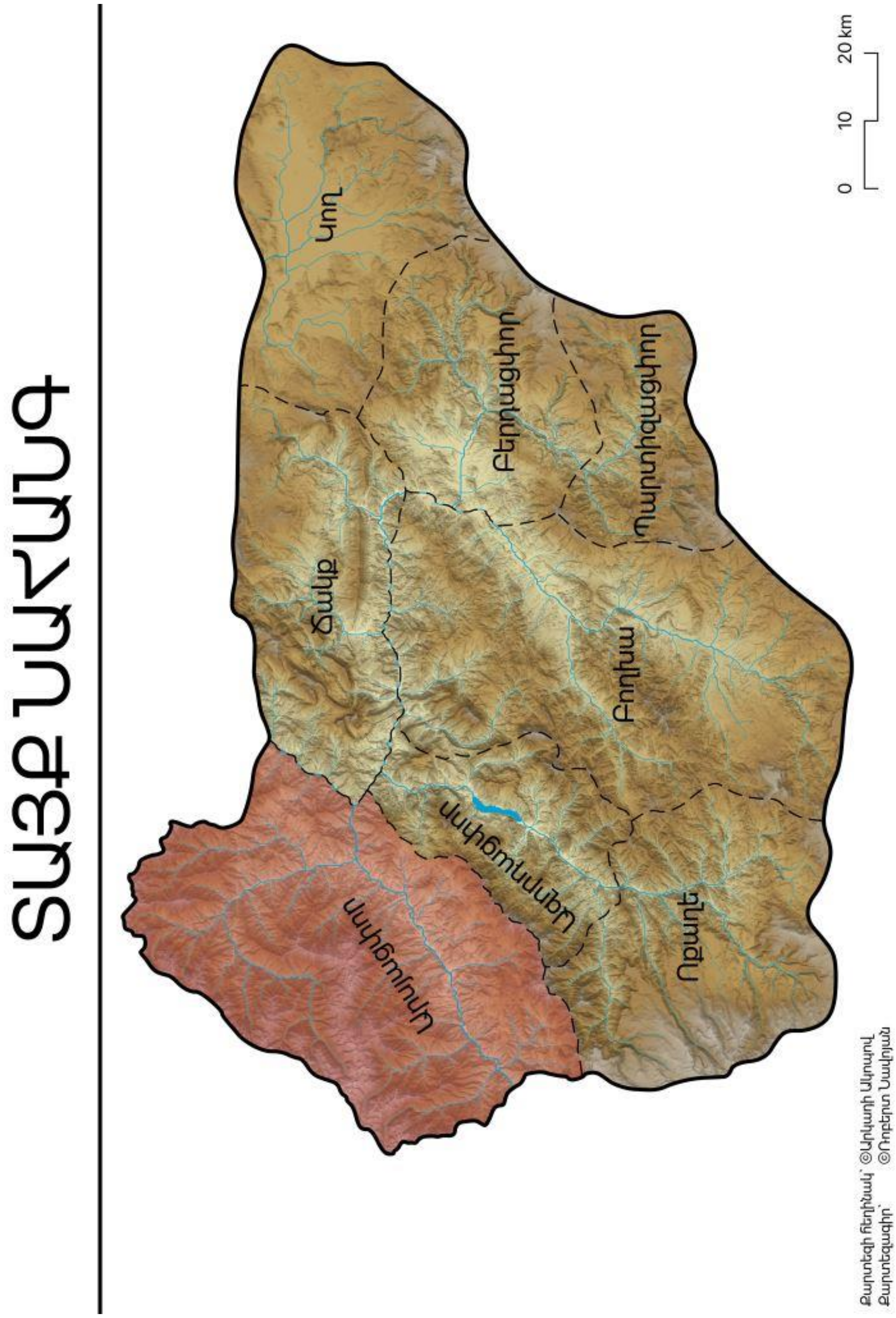

ԱՐՍԵԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌ

Քարտեզի հեղինակ՝ ©Արկադի Ակոպով
Քարտեզագիր՝ ©Ռոբերտ Նավոյան

ԱՐՍՅԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ
THE SETTLEMENTS OF ARSYATSPOR
НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ АРСЯЦПОРА

№	Բնակավայրի հին անվանումը	Բնակավայրի նոր անվանումը	Բնակավայրի կոորդինատները
ՃՈՐՈԽԻ ՀՈՎԻՏ – ЧОРОХСКАЯ ДОЛИНА - CHOROKH VALLEY			
1	Արսիս Arsis Арсис	Kılıçkaya	40°42'32.8"N 41°29'01.2"E
2	Բերդագրակ Berdagrak Бердаграк	Çevreli	40°44'45.6"N 41°28'52.2"E
3	Իծաձոր Itsadzor Ицадзор	Üzümbağı	40°43'12.5"N 41°20'26.3"E
4	Կիսկիմ Kiskim Кисским	Alanbaşı	40°41'23.1"N 41°24'26.3"E
5	Կոջեք Kojek Коджек	Çeltikdüzü	40°45'00.0"N 41°29'50.2"E
6	Կուդրաշեն Kudrashen Кудрашен	Geçitağzı	40°39'05.5"N 41°17'29.4"E
7	Համզիտ Hamzit Хамзит	Yusufeli	40°48'45.2"N 41°32'53.1"E
8	Հունգամեք Hungamek Хунгамек	Dokumacilar	40°46'05.6"N 41°19'47.4"E
9	Ճալա Chala Чала	Yusufeli	40°48'18.0"N 41°32'29.0"E
10	Նիխաղ Nikhagh Нихах	Yokuşlu	40°41'01.8"N 41°20'11.7"E

11	Որջնհաղ Vorjnhagh Ворджнхах	Köprügören	40°41'11.5"N 41°21'32.5"E
12	Չորդվանք Chordvank Чордванк	Tekkale	40°48'50.9"N 41°28'18.2"E
13	Ջորկանց Jorkants Джорканц	Yamaçüstü	40°36'13.5"N 41°23'26.7"E
14	Քարեկամուրջ Karekamurj Карекамурдж	Karakamış	40°41'31.4"N 41°17'52.6"E
ՊԱՐԽԱՐԻ ԿԻՐՃ – PARKHAR GORGE – ПАРХАРСКОЕ УЩЕЛЬЕ			
1	Արմաշեն Armashen Армашен	Esendal	40°57'46.0"N 41°34'01.0"E
2	Խևակ Khevak Хевак	Yaylalar	40°52'12.0"N 41°16'20.1"E
3	Ութավ Utav Утав	Bostancı	40°56'41.4"N 41°30'04.2"E
4	Պարխար Parkhar Пархар	Altıparmak	40°58'12.0"N 41°22'59.5"E
5	Սարիգյոլ Sarigyol Саригел	Taşkıran	40°57'17.7"N 41°29'49.9"E
6	Վժանգետ Vzhanget Вжангет	Bahçeli	40°51'10.6"N 41°32'15.6"E
7	Քոբակ Kobak Кобак	Yüksekoba	41°03'55.5"N 41°27'18.6"E
8	Օկդեմ Okdem Окдэм	Öğdem	40°54'59.4"N 41°38'06.2"E

ԽՈՏՈՐՋՈՒՐ – KHOTORJUR - ХОТОРДЖУР			
1	Ճիճապաղ Chichapagh Чичапах	Cücebağ	40°43'09.2"N 41°12'32.7"E
2	Կրման Krman Крман	Yumruca	40°43'44.6"N 41°13'10.8"E
3	Կիսակ Kisak Кисак	Soğucak	40°43'12.0"N 41°12'14.5"E
4	Միջինթաղ Mijintagh Миджинтах	Taşbaşi	40°43'17.0"N 41°11'34.5"E
5	Խանդաձոր Khandadzor Хандадзор	Altındaş	40°43'16.6"N 41°10'45.2"E
6	Սունինց Sunints Сунинц	Yonca	40°43'57.2"N 41°11'52.1"E
7	Կաղմխուտ Kaghmkhut Кахмхут	Incili	40°45'00.4"N 41°10'46.1"E
8	Վահնա Vahna Вахна	Songurlu	40°45'28.5"N 41°10'56.9"E
9	Գեղուտ Geghut Гехут	Cavuşlar	40°45'33.6"N 41°11'11.8"E
10	Ցուցուլա Tsutsula Цуцула	Akbaş	40°45'39.4"N 41°11'09.6"E
11	Կարմիրք Karmirk Кармирк	Yavuzlu	40°37'11.2"N 41°15'10.4"E
12	Մոխուրկուտ Mokhurkut Мохуркут	Karakale	40°42'17.6"N 41°16'05.2"E

ԲԵՐԴԱԳՐԱԿԻ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1595 Թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿԻ[1]

N	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ծխերի թիվը	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անձնանունները	Էջն ըստ հարկացուցակի
1	Բերդագրակ	15000	11	Մանուկ Սուլմանի, Աղաբեկ Գրիգորի	295
2	Քենուբար	6000	3	-	295
3	Կոջեք	8000	9	Ավանես Ավլալեթի, նրա եղբայրը՝ Սիմավուն, Ավանիք Գիրգորի, Վարհդալեթ Զարուսի	296
4	Կիսկիմ	34000	65	Զուլփիկար Զաքարի, Ավանես Մարադուրի, Նահապետ Մուշեղի, Առաքել Կիրակոսի, Գելիբար Վարբեքի, Մարկոս Ռոստոմի, Վասիլ Ավազի, Հարուն Օհանի, Խաչիկ Սարգսի, Գաբրիել Բալիքի, Վասիք Մուրադի, Օլեթ Սարգսի, Օսիպ Շեհխբարի, նրա եղբայրը՝ Զաքար, Օրբան Մարգարի, նրա եղբայրը՝ Սաբա, Ավանիք Շեյխի, Սուլթան Ավանիքի, Ավազ Սաբայի, Զաքար Մուկանուրի	296-298
5	Արսիս	38000	73	Թաբել Միքայելի, Զաբիլ Մանուկի, Սիմոն Մինասի, Լուլուբ Հակոբի, Նիկողոս Հակոբի, Ավեր Գաբրիելի, Փիրզենդ Հակոբի, Մարկոս Զաքարի, Սամավուն Գիրգորի,	298-299
6	Սուխլուբեք՞ /Լազուգետ/	6000	16	-	300
7	Նիխաղ	16000	31	Մանտուր Զաքարի, Սարգիս Հակոբի, Աշոտ Անդուրվուլի, Ազիզ Մանուկի, Աթաբեգ Մանուկի	300-301
8	Վերին Զորկանց	15000	40	Սարգիս Գուզելի, Օսկիմատ Խաչատուրի, Կիրակոս Շահսուվերդի, նրա որդին՝ Օմուրշատ, Զադուր Մարտիրոսի, Ամիրբար Առաքելի, Գիրքոր Բաբի, նրա եղբայրը՝ Ավադբեգ, Զանազիզ Առաքելի, Մուրադ Արսլանի, Փիրզենդ Գուլասի, նրա որդին՝ Ավանիս, Առաքել Դավթի, Շերբիլ Օնիկի, Վարդազ Աբդադիրի, Ավանիք Փիրումի	301
9	Որջնիաղ	18000	41	Գիրգոր Մախորբելի, Զաքար Գիորգի, Գրիգոր, Արնո Հակոբի, նրա եղբայրը՝ Առաքել, Միքայել, նրա եղբայրը՝ Արքոս, նրա եղբայրը՝ Զաբիթան, Օհսան Զադիկի, Զաքար, Կիրակոս Սիմոնի,	302

[1] შენგელია ნ. ოსმალური ვრცელი და მოკლე ვთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ (XVI-XVIII საუკუნეები), ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, თბილისი, 2013, გვ. 295-308.

				Միրբել Հակոբի	
10	Հավ/ք/	6000	5	-	303
11	Քիրքիջուր	5000	15	Ազիզ Մանուկի, նրա եղբայրը՝ Կիրակոս, Փիրանբուլ Ավազի, Բալիք Փիրումի, Զաքար Քասըմի, Միքայել Օվլեթի	304
12	Վարին Զորկանց	5000	20	Դավիթ Վիրուլեթի, Ղազար Խաչատուրի, նրա եղբայրը՝ Շիրանոս, Ստեփանոս Կիրակոսի, նրա եղբայրը՝ Շիրանոս, Գրիգոր Սիմդանի	304-305
13	Խաբքանիսի /Ղազարենց/	6000	15	Թադևոս Օհանի, նրա որդին՝ Մանուկ, Մուսքիկ Դաստանի	305
14	Կուղրաշեն	8000	31	Հակոբ Թորոսի, նրա եղբայրը՝ Կիրակոս, Օսկունդեք Հակոբի, Ավանիս Պողոսի, Վարդանես Միրաբիլի, Գիրգոր Ավիդբեգի, նրա եղբայրը՝ Միրբադուլ, Շահսուվար Դավթի, նրա եղբայր-ները՝ Նուրբազուլ և Վարդազիզ, Շահազիզ Անդրեասի, նրա եղբայրը՝ Սարգիս, Անդրեաս Դավթի, Ամիրմալիք Քեշիշի, նրա եղբայրը՝ Վարիթ, Շահբեգ Կիրակոսի, Ամիրվանիդ Հակոբի, Փիրում Ասատուրի, Շահսուվար Խաչատուրի, նրա եղբայրը՝ Աբիլ, Մելիք Ասատուրի, Բահադուր Խաչիկի, Իսմիխան Օհանի, նրա եղբայրը՝ Մարգար, Վարդանես Սալարի	305-306
15	Կարմրիկ	5000	14	Բահադուր Խաչատուրի, նրա եղբայրները՝ Ավանիս և Թադեոս, Ազատ, Տիրատուր Միրլեթ, նրա եղբայրը՝ Վարփեր, Մարտիրոս Բազազիզի, Թորոս Քեսիկի, Մուրադ Մարտիրոսի, Մխիթար Խաչատուրի	306-307
16	Քարեկամուրջ	8000	-	-	307
17	Վահնա	8000	-	-	
18	Վերին և Վարին Հունգամեքներ	18002	-	-	307
19	Խանդաձոր	12000	-	-	308
20	Գորզանց	10000	-	-	308
21	Իսաձոր	7000	-	-	308
22	Սունենց	7000	-	-	308
23	Մոխուրկուտ	5000	-	-	308
24	Խոտորջուր	20000	-	-	308
Ընդամենը		**286002**	**389**		

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԱՏՐԻՑԱ
EVALUATION MATRIX OF THE MONUMENTS

ԱՐՑԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌ ARSYATSPOR DISTRICT		Կարևորությունը Significance							Խոցելիություն Vulnerability						**Կարևորության + կայունություն Importance + Stability**
Հ/ N	**ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ HERITAGE**	*Ժառանգության կարևորությունը: importance of heritage.*	*Ըստ կառույցի տիպի/ձևի: By type /form of construction*	*Ըստ արտաքին ճակատների նշանակության: By the value of external facades*	*Ըստ ներքին ճակատների նշանակության: By the value of the internal facades*	*Հնագիտական արժեք: Archaeological value*	*Ավանդական բնակելի կառույցների առկայություն: The presence of Vernacular house buildings:*	**Կարևորության գործակից: Importance factor**	*Կոնստրուկտիվ անկայունություն: Structural instability.*	*Մոտեցման դժվարամատչելիություն: Inaccessibility of the approach*	*Երկրաշարժ, Սողանք:Earthquake, Landslide*	*Քամու և անձրևի էրոզիա: Wind and rain erosion*	*Մարդածին խնդիրներ: Anthropogenic problems*	**Կայունության ռեյտինգ: Sustainability rating**	
ՃՈՐՈԽԻ ՀՈՎԻՏ / CHOROKH VALLEY															
1	Արսիս.ամրոց Arsis: Fortress	5	5	5	4	5	-	24	4	3	3	2	2	14	**38**
2	Բերդագրակ. ամրոց Berdagrak: Fortress	5	5	5	4	5	+	24	3	5	3	2	5	18	**42**
3	Կիսկիմ. եկեղեցի 1 Kiskim: Church 1	4	3	3	3	5	+	18	3	1	2	2	4	12	**30**
4	Կիսկիմ. եկեղեցի 2 Kiskim: Church 2	4	3	3	3	5	+	18	4	4	2	3	4	17	**35**
5	Կիսկիմ. ամրոց Kiskim: Fortress	5	4	5	4	5	-	23	3	5	3	2	3	16	**39**
6	Կոջեք. ամրոց Kojek: Fortess	4	5	4	4	5	-	22	3	5	2	2	3	15	**37**
7	Կուդրաշեն. եկեղեցի Kudrashen: Chuch	5	4	4	4	4	+	21	1	1	1	1	3	7	**28**
8	Կուդրաշեն. գերեզմանոց Kudrashen: Cemetery	5	3	3	3	5	+	19	5	1	0	1	5	12	**31**
9	Համզիտ. եկեղեցի Hamzit: Church	4	3	3	3	4	+	17	3	4	2	3	5	17	**35**
10	Հունգամեք. ամրոց Hungamek: Fortress	4	4	3	3	5	-	19	3	4	2	2	4	15	**34**
11	Ճալա. եկեղեցի Chala: church	4	3	3	3	4	+	17	3	3	2	3	4	15	**32**
12	Նիխաղ. եկեղեցի Nikhagh: Church	5	4	3	3	5	+	20	4	1	1	4	5	15	**35**
13	Նիխաղ. ամրոց 1 Nikhagh: Fortress 1	5	5	5	4	5	+	24	3	1	3	3	4	14	**38**
14	Նիխաղ. ամրոց 2	5	4	3	3	5	+	20	2	3	1	2	4	12	**32**

	Nikhagh: Fortress 2														
15	Որջնհաղ. եկեղեցի Vorjnhagh: Church	4	4	3	3	5	+	19	4	4	1	4	5	18	**37**
16	Որջնհաղ. Ամրոց Vorjnhagh: Fortress	5	5	5	4	5	+	24	3	2	3	3	4	15	**39**
17	Չորդվանք. գլխավոր եկեղեցի և ճեմարան, Chordvank: Main church and seminary	5	5	5	5	5	-	25	3	1	3	3	4	14	**39**
18	Չորդվանք. սեղանատուն Chordvank: Refectory	5	5	4	5	5	-	24	4	1	3	3	4	15	**39**
19	Չորդվանք. եկեղեցի-դամբարան Chordvank: Church-tomb	5	5	5	4	5	-	24	4	1	3	4	4	16	**40**
20	Չորդվանք. եկեղեցի հյուսիս-արևմուտք Chordvank: Church northwest	4	3	4	3	4	-	18	3	3	2	3	4	15	**33**
21	Չորդվանք. եկեղեցի 800 մ արևելք / Chordvank: Church 800 m east	4	3	4	3	4	-	20	4	4	3	4	5	20	**40**
22	Չորդվանք. Մորխաչի եկեղեցի / Chordvank: Morkhach Church	5	5	3	3	5	+	21	4	2	2	4	5	17	**39**
23	Չորդվանք. Լեռնավանք Chordvank: Lernavank	5	5	4	4	5	-	23	4	5	3	4	4	20	**43**
24	Ջորկանց. եկեղեցի Jorkants: Church	4	3	2	2	5	-	16	3	5	2	3	4	17	**33**
25	Ջորկանց. ամրոց Jorkants: Fortress	5	5	3	3	5	-	21	4	5	3	3	4	18	**39**
ՊԱՐԽԱՐԻ ԿԻՐՃ / PARKHAR GORGE															
27	Արմաշեն: ամրոց Armashen: Fortress	5	5	4	4	5	+	23	3	2	2	3	4	14	**37**
28	Խնակ. կամուրջ Khevak: Bridge	4	4	4	2	2	+	20	2	1	1	1	2	7	**27**
29	Ութավ. ամրոց Utav: Fortress	5	5	4	3	5	-	22	3	3	3	3	4	16	**28**
30	Պարխար. գլխավոր եկեղեցի Parkhar: Main Church	5	5	5	5	5	+	25	1	1	2	1	3	8	**33**
31	Պարխար. եկեղեցի 2 Parkhar: Church 2	4	3	4	4	5	+	20	2	3	2	3	4	14	**34**
32	Պարխար. եկեղեցի 3 Parkhar: Church 3	4	3	3	3	5	+	18	4	3	2	3	4	16	**34**
33	Վժանգետ. ամրոց Vzhanget: Fortress	5	5	4	4	5	-	23	3	5	3	3	3	17	**40**
ԽՈՏՈՐՋՈՒՐ / KHOTORJUR															
34	Ճիճապաղ. Ս.Փրկիչ եկեղեցի / Chichapagh: St. Prkich Church	5	5	5	4	4	+	23	2	1	2	2	3	10	**33**
35	Ճիճապաղ. գերեզմանոց Chichapagh: Cemetery	4	3	2	2	5	+	16	1	1	1	1	5	9	**25**
36	Կրման. Ս.Հակոբ Մծբինեցի եկեղեցի Krman: St. Hakob Mtsbinetsi Church	5	3	2	2	4	+	16	4	2	2	2	5	15	**31**
37	Կրման. գերեզմանոց Krman: Cemetery	5	5	5	3	4	+	22	1	2	2	2	5	12	**26**
38	Սունինց. եկեղեցի Sunints: Church	5	4	2	2	5	+	18	3	2	2	5	5	17	**35**

39	Գեղուտ. Արական վարժարան Geghut: Men's gymnasium	4	5	5	3	1	+	18	3	1	2	2	3	11	**29**
40	Կարմիրք. հին աղբյուր Karmirk: Old spring	4	5	3	4	1	+	17	4	1	1	1	4	11	**28**
41	Կարմիրք. Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի Karmirk: St. Gregory the Illuminator Church	5	4	4	3	5	+	21	3	3	2	3	4	15	**36**
42	Կարմիրք. գյուղամիջի եկեղեցի / Karmirk: The church in the village center	5	3	3	2	5	+	18	3	2	2	4	5	16	**34**
43	Կարմիրք. ավերակ եկեղեցի Karmirk: Ruined church	4	3	2	2	5	+	16	3	2	1	4	5	15	**31**
44	Մոխուրկուտ. եկեղեցիներ Mokhurkut: Churches	4	3	3	2	5	+	15	3	3	2	3	4	15	**30**
45	Մոխուրկուտ. ամրոց Mokhurkut: Churches	5	4	3	3	5	-	20	3	5	3	3	4	18	**38**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբանի փոխարեն…………………………………………………………… 5
Արսյացփոր…………………………………………………………………………. 9
Ճորոխի հովիտ……………………………………………………………….. 11
Արսիս……………………………………………………………………………….. 11
Արսիս. ամրոց………………………………………………………………..... 13
Բերդագրակ………………………………………………………………………… 18
Բերդագրակ. ամրոց………………………………………………………………. 21
Կիսկիմ……………………………………………………………………………… 25
Կիսկիմ. եկեղեցի 1………………………………………………………………… 28
Կիսկիմ. եկեղեցի 2………………………………………………………………… 32
Կիսկիմ. բերդ……………………………………………………………………… 32
Կոջեք……………………………………………………………………………….. 34
Կոջեք. ամրոց……………………………………………………………………… 35
Կուղրաշեն………………………………………………………………………….. 36
Կուղրաշեն. եկեղեցի……………………………………………………………… 38
Կուղրաշեն. գերեզմանատուն…………………………………………………… 41
Համզիտ. եկեղեցի ……………………………………………………………… 42
Հունգամեկ ……………………………………………………………………… 43
Հունգամեկ. ամրոց………………………………………………………………… 44
Ճալա………………………………………………………………………………… 45
Ճալա. եկեղեցի………………………………………………………………….. 46
Նիխաղ. բնակատեղի, եկեղեցի………………………………………………….. 47
Նիխաղ. ամրոց…………………………………………………………………….. 49
Նիխաղի մոտ ամրոց և բնակելի համալիր……………………………………….. 51
Որջնհաղ……………………………………………………………………………. 53
Որջնհաղ. բերդ…………………………………………………………………….. 57
Չորդվանք…………………………………………………………………………… 59
Չորդվանքի գլխավոր համալիր…………………………………………………….. 62
Չորդվանք. Ճեմարան……………………………………………………………... 68
Չորդվանք. սեղանատուն…………………………………………………………… 68
Չորդվանք. կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցի……………………………………. 69
Չորդվանք. եկեղեցի վանքից հյուսիս-արևմուտք…………………………………… 72
Չորդվանք, եկեղեցի 800 մ արևելք………………………………………………….. 73
Չորդվանք. Մորխաչի եկեղեցի……………………………………………………... 74

Չորդվանք. Լեռնավանք 76
Չորդվանք. ամրոց և եկեղեցի 76
Ջորկանց 78
Ջորկանց. եկեղեցի 80
Ջորկանց. բերդ 80
Պարխարի կիրճ 82
Արմաշեն 82
Արմաշեն. ամրոց 82
Խնակ 84
Խնակ. կամուրջ 88
Ութավ. ամրոց 90
Պարխար 91
Պարխարի եռանավ սրահավոր եկեղեցի 94
Պարխար. եկեղեցիներ 102
Վժանգետ. բերդ 103
Խոտորջուր 107
Ճիճապաղ 112
Ճիճապաղ. Ս. Փրկիչ եկեղեցի, գերեզմանատուն 118
Կրման 122
Կրման. եկեղեցի, գերեզմանատուն 127
Կիսակ 129
Միջինթաղ 131
Խանդաձոր 136
Սունինց 140
Սունինց. եկեղեցի 145
Կաղմուխուտ 147
Վահնա 150
Գեղուտ-Ցուցուլա 152
Գեղուտ. արական վարժարան 162
Կարմիրք 164
Կարմիրք. հին աղբյուրը 169
Կարմիրք. Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի 170
Կարմիրք. գյուղամիջի և ավերակ եկեղեցիները 174
Մոխուրկուտ 177
Մոխուրկուտ. բերդ և եկեղեցիներ 184
Գրականություն 186
Հավելված 191

C O N T E N T

Instead of a preface. ………………………………………………………………………….. **5**
Arsyatspor..…..………………………………………………………………………......... **9**
Chorokh valley……………………………………………………………………………. **11**
Arsis..……...………………………………………………………………………………… **11**
Arsis: Fortress...…………………………………………………………………………... **13**
Berdagrak……………...…………………………………………………………………..... **18**
Berdagrak: fortress...………………………………………………………………………. **21**
Kiskim..…...…………………………………………………………………………........... **25**
Kiskim: Church 1……………………………………..…………………………………....... **28**
Kiskim: Church 2.…..……………………………………………………………………...... **32**
Kiskim: Fortress.……….…………………………………..……………………………….. **32**
Kojek.…...………………………………………………………………………………… **34**
Kojek: Fortress...……………………………………………………………………………. **35**
Kudrashen ....……………………………………………………………………………….... **36**
Kudrashen: Church...………..…………………………………………………………….... **38**
Kudrashen: Cemetery...…………………………………………………………………..... **41**
Hamzit: Church...……………………………………………………………………......... **42**
Hungamek.………………………………………………………………………………...... **43**
Hungamek: Fortress...……….……………….………………………………………….. **44**
Chala..………..………..…………………………………………………………………… **45**
Chala: Church ………………..…………………………..……………………………........ **46**
Nikhagh: Settlement and Church .....……….....……………………………..…………….. **47**
Nikhagh: Fortress ………………………………………………………………………….... **49**
Nikhagh: The fortress and residential complex in the vicinity ……….……………………....... **51**
Vorjnhagh …………………………………………………………………………………….. **53**
Vorjnhagh: Fortress ……………………………………………………………………….... **57**
Chordvank ..…………………………………………………………………………........ **59**
Chordvank: The Main Complex …....…………………….……………………………......... **62**
Chordvank: Seminary ……………………………………………………………………...... **68**
Chordvank: Refectory ………….....……………………………………………………...... **68**
Chordvank: Two-Storeyed two-storey church-tomb ……….............……………………… **69**
Chordvank: The church north-west of the monastery …………………………………............ **72**
Chordvank: A church 800 metres east …………………………………………………....... **73**
Chordvank: Morkhach Church ……………………………………………………………....... **74**
Chordvank: Mountain Monastery ………………………………………………….……...... **76**
Chordvank: Fortress and Church ……………………………………………………………....... **76**

CONTENT

Jorkants 78
Jorkants: Church 80
Jorkants: Fortress 80
Parkhar Gorge 82
Armashen 82
Armashen: Fortress 82
Khevak 84
Khevak: Bridge 88
Utav: Fortress 90
Parkhar 91
Parkhar: The Three-Nave Hall Church 94
Parkhar: Churches 102
Vzhanget: Fortress 103
Khotorjur 107
Chichapagh 112
Chichapagh: Church of the Holy Savior, Cemetery 118
Krman 122
Krman: Church and Cemetery 127
Kisak 129
Mijintagh 131
Khandadzor 136
Sunints 140
Sunints: Church 145
Kaghmukhut 147
Vahna 150
Geghut-Tsutsula 152
Geghut: Men's gymnasium 162
Karmirk 164
Karmirk: The Old Spring 169
Karmirk: The Church of St. Gregory the Illuminator 170
Karmirk: Rural and Ruined Churches 174
Mokhurkut 177
Mokhurkut: Fortress and Churches 184
Bibliography........ 186
Appendix 191

СОДЕРЖАНИЕ

Вместо предисловия 5
Арсяцпор.. 9
Чорохская долина.. 11
Арсис.. 11
Арсис: крепость 13
Бердаграк... 18
Бердаграк: крепость 21
Кисксим 25
Кисксим: церковь 1... 28
Кисксим: церковь 2... 32
Кисксим: крепость 32
Коджек 34
Коджек: крепость 35
Кудрашен 36
Кудрашен: церковь 38
Кудрашен: кладбище 41
Хамзит: церковь 42
Хунгамек... 43
Хунгамек: крепость 44
Чала 45
Чала: церковь 46
Нихах: поселение, церковь 47
Нихах: Крепость... 49
Крепость и жилой комплекс около Нихаха 51
Ворджнхах 53
Ворджнхах: крепость 57
Чордванк 59
Чордванк: Главный комплекс Чордванка.. 62
Чордванк: Семинария 68
Чордванк: Трапезная 68
Чордванк: Двухэтажная церковь-усыпальница 69
Чордванк: церковь к северо-западу от монастыря 72
Чордванк: церковь в 800 м к востоку 73
Чордванк: Церковь Морхач 74
Чордванк: Горный монастырь 76
Чордванк: крепость и церковь 76

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Джорканц **78**
Джорканц: крепость **80**
Пархарское ущелье **82**
Армашен **82**
Армашен: крепость **82**
Хевак **84**
Хевак: мост **88**
Утав: крепость **90**
Пархар **91**
Пархар: трехнефная зальная церковь **94**
Пархар: церкви **102**
Вжангет: крепость **103**
Хоторджур **107**
Чичапах **112**
Чичапах: церковь Св. Спасителя, кладбище **118**
Крман **122**
Крман: церковь и кладбище **127**
Кисак **129**
Миджинтаг **131**
Хандадзор **136**
Сунинц **140**
Сунинц: церковь **145**
Кахмухут **147**
Вахна **150**
Гехут-Цуцула **152**
Гехут: мужская гимназия **162**
Кармирк **164**
Кармирк: старый родник **169**
Кармирк: церковь Св. Григора Просветителя **170**
Кармирк: сельские и разрушенные церкви **174**
Мохуркут **177**
Мохуркут: Крепость и церкви **184**
Литература **186**
Приложение **191**

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Դավիթ Նահատակյան, Արկադի Ակոպով, Արմեն Հայրապետյան
ՏԱՅՔ. ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ:
Մաս Բ (Արսյացփոր)

National Academy of Sciences of The Republic of Armenia
Shirak Center of Armenological Studies

Davit Nahatakyan, Arkadi Akopov, Armen Hayrapetyan
TAYK: HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH.
Part II (Arsyatspor)

Национальная академия наук Республики Армения
Ширакский центр арменоведчесских исследований

Давит Наатакян, Аркадий Акопов, Армен Айрапетян
ТАЙК: ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ.
Часть II (Арсяцпор)

Գիտական խմբագիր՝ ճարտ. դոկտոր, պրոֆ. ***Ա. Գրիգորյան***
Քարտեզագիր՝ ***Ռ. Նավոյան***
Սրբագրիչներ՝ ***Մ. Կարոյան, Ա. Ֆահրադյան, Հ. Մատիկյան, Ա. Սառաջյան***
Շապիկի ձևավորումը՝ ***Ժաննա Բաղդասարյանի***
Շապիկի տառատեսակները՝ ***Ռուբէն Թարումյանի***

Տպագրությունը՝ **Եզեա** տպագրատան

Ստորագրված է տպագրության՝ 19. 09. 2024 թ.

Ծավալը՝ 208 էջ, թուղթը՝ A4, տպաքանակը՝ 110: Գինը՝ պայմանագրային

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Հայաստան, Գյումրի, Վազգեն Սարգսյանի 5ա
http://shirakcenter.sci.am/